

ФАРҒОНА ВОДИЙСИ ИЛК ЎРТА АСРЛАРИГА ОИД ЯНГИ МАЪЛУМОТЛАР

2016 йили июн-июл ойларида ЎзР ФА Археологик институти Андижон отрядининг дала тадқиқотлари учинчи бор Қўштепа-2 ёдгорлигида олиб борилди¹. Ушбу изланишларнинг асосида дастлабки икки мавсум даврида қайд қилинган ва илк ўрта асрларга оид кўшк меъморий қолдиқларини (Абдуллаев, 2016а. С. 26-29) кенгроқ очиш ётарди. Ёдгорликни кўшк қисмининг жанубий мудофаа мажмуааси бузилганлиги туфайли, қазишма унинг шимол томонига 16х7-8 м ҳажмда туширилди.

Археологик тадқиқот талабларига кўра дастлаб юқори аралаш қатлам (60 см чуқурликгача) олиб тафтиш қилинди. Бу қатламдан сопол парчаларига бой комплекс қўлга киритилиб, у кенг хронологик даврларни – илк темир давридан илк ўрта асрларгача – ўз ичига олганлиги қайд этилди.

Олдинги дала тадқиқотларимиздан (Абдуллаев, 2016а. С. 11) фаркли, бу мавсумда юқори маданий қатлам олингач пахсадан тайёрланган тагкурси аниқланмади, балки бирданига 20-30 см қалинликдаги шағал қопламаси очилди. Демак, олдинги казув мавсумларида тепаликнинг марказида қайд қилинган ялпи пахса тагкурси қорахонийлар даврига оид янги кўшк эмас, балки бир уй учун мўлжаллаб қуйилган. Яъни уйнинг тагкурсиси илк ўрта асрларда кенг тарқалган режа – атрофи йўлаклар билан ўралган катта хона – асосида қурилган комплекс марказида, тўрт тарафдан унинг сақланиб қолган деворлари чегарасида солинган. Бу уйнинг ташқи томони тепаликнинг шимолий қирғоғигача шағал билан қопланган. Ўрта аср меъморлари ушбу услуб билан уй атрофида ёмғир сувлари тўпланмаслигининг олдини олишган. Ваҳоланки, бу меъморий услуб ҳам сўнгги бронза давридан бошлаб қўлланилиб келинган ва чуст маданиятига оид зироаткор аждодларимиз анъаналаридан саналади (Заднепровский, 1971. С. 12-13, рис. XVII). Юқорида келтирилганлар кўшк тепалигининг марказида сўнгги истиқомат даврида қад кўтарган уйнинг атрофи тўлалигича шағал билан тўшалган деб хулоса қилишга имкон беради.

Шағал қопламасини остки қисми 1,6 м чуқурликгача қазилманинг шимоли ва жанубий-шарқий томонларидан ташқари барча қисмида тупроқ уюмидан ташкил топган. Қазилманинг шимолида мудофаа девори, ҳамда жанубий-шарқида эса ички девор қолдиқлари аниқланиб, улар VII-VIII асрларга оид меъморий комплексга тегишли бўлган. Ички девор ёнғин таъсирида нураган ва бу ҳолат унда куйинди излари топилганлиги билан тасдиқланади. Икки девор оралиғи 1,8 м ташкил қилиши илк ўрта аср меъморий анъаналарига кўра марказий хона атрофидаги йўлак (1-хона) топилганлигидан далолат берар ва у кўшкнинг шимолий мудофаа деворига бириктирилган мудофаа буржларига олиб бориши кераклигини кўрсатарди.

¹ 2016 йил дала тақидотларида Б.Қ. Сайфуллаев (Самарқанд), Е.А. Гордеева (Фарғона) ва И.Д. Рахимов (Андижон) лар иштирок этишди. Фурсатдан фойдаланиб муаллиф барча ҳамкорларга ўз миннатдорчилигини билдириб қолади.

Шимолий мудофаа девори 0,8 м энликда бўлиб, унинг ички томони 0,9 м баландликда сақланган, аммо ташқи томони 1,6 м чуқурликгача очилиб, 1 метргача тик тушиб, сўнг суйри кўринишида қурилган. Яъни шу даврнинг меъморий андозаларига кўра ҳар қандай маҳобатли иншоот тагкурсиси ўта мустаҳкам бўлиши ва, мудофаа нуқтаи назаридан, қамал қилаётган душман девор остида ўқ-ёйдан пана топа олмаслиги учун у учи кесилган пирамидага қиёс қилиб тайёрлангач, унинг устига тик деворлар қурилган.

Йўлакнинг сўнгги истиқомат босқичига оид 1-полни очиш жараёнида у билан боғлиқ диаметри 1,1 м деворлари сақланмаган 1-ўчоқ (тандир?) қолдиқлари қайд қилинди. Шу ўчоқ полидан бир тигли темир пичоқча топилди. Унинг умумий узунлиги 10,1 см, эни 0,4-1,8 см ва қалинлиги 0,4-0,6 смдан иборат. Бу шаклдаги пичоқлар Фарғона водийсида кўп учрайдиган топилма (Абдулгазиева, 2012. С. 149, рис. 5, 3-4; Матбабаев, 2009. С. 65, рис. 28, 6), ҳолбуки, ўрта асрларда унга ўхшаш буюмлар Марказий Осиёнинг деярли барча ҳудудларида аниқланган (Беленицкий, 1958. С. 140, рис. 37, 27; Литвинский, 1978. С. 10, 25, табл. 1, 1, 4, 22; Распопова, 1980. С. 63-64, рис. 40, 41). Ўчоқнинг шимолида тошдан ясалган қўл тегирмонининг бир бўлаги ҳам топилди, ҳаттоки унинг устки сиртида даста учун бир жуфт пармаланган жойлари аниқланган.

1-пол ости очиб кўрилганда 20 см чуқурликда 2-пол борлиги аниқланди. У ҳам шимолий мудофаа девори билан боғлиқ бўлиб, деворнинг ички сиртида ҳеч қандай ўзгариш қайд этилмади. Демак, улар VII-VIII асрларга оид икки истиқомат босқичлари бўлган. Фақатгина йўлакнинг режасида биргина ўзига хослик аниқланиб, унинг ўртасида мудофаа деворига нисбатан перпендикуляр ички девор (эни 23 см ва сақланган баландлиги 20 см) қурилган. Унинг шарқий қисми пахса ва хом ғишт парчаларидан иборат уюмдан тозаланганда ундан айнан илк ўрта асрларга оид хумча парчалари топилиб, улар сирти махсус асбобда туширилган иккита горизонтал чизиклари орасида қамиш чўпи ёрдамида ўзига хос тўлқинсимон нақшлар билан безатилган.

2-пол билан боғлиқ 2-ўчоқ (диаметри 0,6 м) қолдиқлари шимолий девор қаърига ботириб қурилганлиги қайд қилинди. Ўчоқнинг шимолий девор чегарасидан ташқарисдаги деворлари бузилган бўлсада, унинг ички қисми ва поли олов тафтини ўзида муҳрлаганди. Ўчоқнинг жанубида донли маҳсулотларни майдалаб туюш учун махсус сой қайрактошларидан ясалган иккита ёрмучоқ топилди\.

Шимолий мудофаа деворининг ташқи томонини очилганида, унинг икки томонида шарқий (5х4 м ҳажмда) ва ғарбий (6х4 м ҳажмда) буржлари аниқланди. Шарқий буржнинг атрофини тозалаш жараёнида, унинг ташқи шимолий-шарқий бурчагидан темирдан ясалган эгри боғбон пичоғи топилди. Унинг сақланган умумий узунлиги 8 см, эни 2-2,5 ва қалинлиги 0,4 смдан иборат. Бу каби меҳнат куроллари водийнинг Шўртепа ёдгорлигида аниқланган (Абдулгазиева, 2012. С. 149, рис. 5, 5, рис. 6, 1). Бироқ Марказий Осиёнинг бошқа ҳудудларида ҳам шу даврга оид боғбон пичоқлари кенг тарқалганлиги бир қатор тадқиқотчилар томонидан такидланган, боз устига Панжикент топилмалари ичида бу буюмлар тўғри тигли пичоқлардан кўра икки баробар кўпроқ аниқланиб (Распопова, 1980. С. 27, рис. 16, 4. С. 62-63, рис. 41), маълум классификациясига кўра Қўштепа пичоғи 4-типга мос келади (Брыкина, 1982. С. 83, табл. 37, 9-10, 17).

Шарқий буржнинг деворлари табиий сабабларга кўра нураб кетган бўлсада, унинг девори камончилар учун махсус тайёрланган шинаклар (баландлиги

ташқаридан 60 ва ичкаридан 40 см, 20 см энли) билан жиҳозланганлиги аниқланди. Шинаклар кўшк остонасидаги ғанимларни йўқ қилишга қаратилган бўлсада, уларнинг бошқа вазифалари ҳам бўлган – бурж хонасини ёритиш ва ҳавосини алмаштириб туриш.

Ғарбий бурж шарқийсидан майдони жихатидан фарқли ва унинг шарқий девори пилапоясимон кўринишга бўлган. Бироқ, буржнинг деворлари яхши сақланмаганлиги боис, улардаги шинаклар ҳам аниқланмади. Буржнинг ташқи томони тупроқ уюмидан тозаланиши пайтида сополдан ясалган урчуқтош топилди. Бундай урчуқтошлар водийда кўп учрайдиган топилмалар сарасига кириб, маълум классификациясига кўра 1-типга киради (Абдулгазиева, 2012. С. 153, рис. 8, 4-5). Водий тўқимачилик тарихида урчуқтошлар дастлабки зироаткорлар – чуст маданияти соҳибларига тегишли ёдгорликлардан бошлаб аниқланиб келмоқда.

Ғарбий буржнинг ички хонасини бостирма тупроғини чиқариш вақтида катта бўлмаган сопол парчалари комплекси билан бирга яна бир сополли урчуқтош топилди. Унинг диаметри 2,1, баландлиги 2,3 см ва тешигининг диаметри 6-6,5 мм ташкил қилган. Тозалаш жараёнида диаметри 25 смли ўчоқ қолдиғи ва унинг шарқроғида темир ўроқ, ҳамда хонанинг жануби-ғарбий бурчагида хум учун диаметри 0,8 ва чуқурлиги 0,7 метрли ўра топилиши, хона хўжалик юритишга мослашган деб хулоса қилишга имкон беради. Хона шимолида 4x1 м хажмда ва 25 см баландликдаги қаттиқ нураган суфа қолдиқлари аниқланди. Унинг жанубий-шарқий қисмида битта оқимтир мунчоқ (узунлиги 7 мм, диаметри 6 мм ва ип ўтказиш учун пармаланган тешиги 1,4 мм) топилди ва ювилиш вақтида у кўк тусга кириб товлана бошлади.

Ўроқ каби меҳнат қуроллари нафақат водийда (Матбабаев, 1999. С. 133-134, рис. 4, 8-9; Абдулгазиева, 2012. С. 149-150, рис. 5, 1), балки Марказий Осиёнинг илк ўрта асрларга оид барча тарихий-маданий ўлкарида кенг тарқалган (Беленицкий, 1958. 138-140, рис. 37, 9-10; Кабанов, 1972. С. 83, рис. 7, 1; Распопова, 1980. С. 58, рис. 36, 16, 18 и рис. 38). Уларнинг фарқи шундаки, водий ўроқлари узунлиги 21-25 см ташкил қилган бўлса, ғарбий ўлкаларимизда – 35-40 смгача борган.

Ғарбий бурж хонасининг эшиги хум (эни 0,8 м) ўранинг олдида бўлиб, остонаси пилапоясимон эди, чунки хона поли йўлак (узунлиги 1,8 м) полида 25 см пастроқ этиб тайёрланганди. Йўлак 1,8x0,8 м майдонда поли очилган 2-хонага олиб чиқди. 2- ва 1-хона (йўлак) билан туташиш жойида эни 3 м, узунлиги 2,5 м ва баландлиги 0,6 мли суфа аниқланди. Бу суфа ўчоқлар, ёрмучоқлар ва қўл тегирмони топилган 1-хонага тегишли бўлган ва у VII-VIII асрларга оид истиқомат даврининг иккала босқичида ҳам бирдек фойдаланилган.

Шарқий бурж хонасини тозалаш жараёнида унинг жануби-ғарбий бурчагида ёнғин туфайли уриб ташланган эни 50 смли эшик ўрни қайд қилинди. Бироқ, хонанинг ялпи поли аниқланмади, лекин эшик ўрнидан ўнг томони соат миллари йўналишида деворларга қадалган ҳолда 60-70 см энликда суйри йўлакка ўхшаш қурилма пастга қараб тушиб борса, унинг чап томони вертикал ҳолда бурж туби томон йўналганлиги аниқланди. Фарғона водийсининг III-V асрларда раванқ топган Ғайраттепа ёдгорлигида айлана буржлар хонаси 6,5 метргача пастга тушган (Козенкова, 1964. С.219, 225), лекин уларнинг тубига олиб боровчи ҳеч қандай зинапоя мавжудлиги қайд этилмаган.

Шарқий бурж хонасини тозалаш вақтида 1,3 м чуқурликда палеолит даврига оид тош қуроллар йўниб олинган тош асос – нуклеус топилди (бу ҳақида қаранг:

Сайфуллаев ва б., 2017.). Бу тош қуролнинг ер сатҳидан 7 м юқорига келиб қолиши бевосита ўша давр тарихий воқеликлари билан боғлиқ. яъни, араблар босқини арафасида, эндиликда бефойда бўлиб қолган бурж ва йўлақлар, атрофдаги хандақларни кенгайтириш ва чуқурлаштириш вақтида қазиб олинган, тупроқ ва лой билан тўлдирилган. Айнан шу жараён пайтидаги анча қадимий (жумладан, палеолит, бронза идк темир ва антик) даврларига оид маданий қатламлар очилиб, бази моддий маданият наъмуналари кўшкнинг юқорисига тушиб қолган.

Шарқий бурж хонасидан жуда бой археологик комплекс қўлга киритилиб, уларнинг асосини шу даврга оид сопол парчалари ташкил қилган. Улар ичида “мато шаблони” асосида тайёрланганлиги сопол парчалари мавжуд. Бундай услубнинг тарихий илдизлари водийда чуст маданияти соҳиблари истиқомат қилган сўнгги бронза даврига бориб тақалади.

Сопол парчаларидан ташқари, бу комплекс ичида турли чуқурликда илк ўрта асрларда кенг тарқалган учта темир пайкон ўқлари ҳам қўлга киритилган. Уларнинг биринчиси уч қиррали бўлиб VII-VIII асрларда Марказий Осиёда кенг тарқалган (Распопова, 1980. С. 70, рис. 47, 16, 19-20; Кожомбердиев, Худяков, 1987. С. 86, рис. 6, 16). Қолган иккитаси тўрт қиррали ва бипирамидал этиб махсус тайёрланган камон ўқлари бўлганлиги туфайли зирхли аскарларга қарши ишлатилган. Бундай ўқлар Суғд ва Еттисув ёдгорликларида очилган VI-VIII асрларга оид комплексларда учрайди (Бернштам, 1950. С. 126, табл. XLVI, 1; Литвинский, 1964. С. 89, рис. 9, 22; Распопова, 1980. С. 69-70, рис. 47, 1-7).

Шундай қилиб, бу дала тадқиқот мавсумида VII-VIII асрларга оид кўшк меъморий қолдиқлари очиб ўрганилди. Қўлга киритилган топилмалар бу даврда Қўштепада умргузаронлик қилган аждодларимизнинг хунармандчилиги (кулолчилик, тўқувчилик, темирчилик, қуролсозлик) ва мудофаа иншоотлари қуришдаги салоҳияти, ҳамда халқаро савдосида бевосита иштироки ҳақида қисман бўлсада маълумот бермоқда.

Адабиётлар:

Абдулгазиева Б. Внутренняя структура сельских поселений Ферганы эпохи раннего средневековья // ИМКУ. Вып. 38. 2012.

Абдуллаев Б.М. Некоторые итоги раскопок 2014-2015 гг. на памятнике Коштепа-2 // Археология Узбекистана. 2016а. № 1.

Беленицкий А.М. Общие результаты раскопок городища древнего Пенджикента (1951-1953) // МИА. 1958. № 66.

Беленицкий А.М. Предварительный отчет о работах Пенджикентского отряда в 1954 г. // ТАН ТаджССР. 1956. Т. 37.

Бернштам А.Н. Труды Семиреченской археологической экспедиции «Чуйская долина» // МИА. М., 1950. № 14.

Брыкина Г.А. Юго-западная Фергана в первой половине I тыс. н.э. М., 1982.

Задрепровский Ю.А. Отчет о раскопках на Дальверзине в 1971 году // Архив ИА АН РУз. Ф 8. О 1. Д 45.

Кабанов С.К. Айтугды-тепе // ИМКУ. Вып. 9. 1972.

Кожомбердиев И.К., Худяков Ю.С. Комплекс вооружений кенкольского воина // Военное дело древнего населения Северной Азии. Новосибирск, 1987.

Козенкова В.И. Гайрат-тепе // СА. 1964. № 3.

Литвинский Б.А. Среднеазиатские железнке наконечники стрел // СА. 1965. № 2.

Литвинский Б.А. Орудия труда и утварь из могильников Западной Ферганы. Вып. IV. М., 1978.

Матбабаев Б.Х. Могильник Мунчактепа в Северной Фергане // Российская археология. 1999. № 3.

Матбабаев Б.Х. К истории культуры Ферганы в эпоху раннего средневековья. Ташкент, 2009.

Распопова В.И. Металлические изделия раннесредневекового Согда. Л., 198